

تهجد و شب زنده داری

در سیره پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

جواد خرمی

شب خیز که عاشقان به شب راز کنند
 گردد در بسام دوست پرواز کنند
 هر جا که دری بود به شب بسته شود
 الا در دوست راکه شب باز کنند^۱

تهجد و شب زنده داری و دعا و
 مناجات در شبها سکویی است که انبیاء
 و اولیاء و صلحاء از آنجا تا بی نهایت
 پرواز کرده اند و مقرّبان درگاه ربوبی
 هر چه دارند، از شب زنده داریها و
 مناجاتهای شبانه دارند.

اگر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به مدال ختم
 رسالت دست یافت، زمینه اصلی آن را
 شب نشینیهای غارِ حرا و گریه‌های
 شبانه او فراهم می‌کرد که:

اربعین ها گریه و زاری کند
 بهر آنکه روح را صافی کند
 نیمه شب‌ها با خدایش راز کرد
 خود رها از دست نفس و آزر کرد
 هر کس می‌خواهد رهرو راستین
 رسول حق باشد و او را در زندگی اسوه
 خویش بداند که «لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ
 حَسَنَةٌ»^۲ «برای شما در [روش] رسول
 خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سرمشق نیکویی است.» لازم
 است تهجد و شب زنده داری را در
 زندگی خویش روش و منش خود قرار
 دهد و با آن خوب گیرد. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام

۱. اقبال لاهوری.

۲. احزاب / ۲۱.

فرمود: «عَلَيْكُمْ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ فَإِنَّهَا سُنَّةٌ نَبِيِّكُمْ»^۱ بر شما باد به نماز شب؛ زیرا نماز شب سنت پیامبر شمامست.»
 تا که خویش از گریه‌های نیمه شب سیراب دار
 کز درون او شعاع آفتاب آید برون
 ذره‌ای بی مایه‌ای ترسم که ناپیدا شوی
 بخته‌تر کن خویش را تا آفتاب آید برون
 درگذر از خاک و خود را پیکر خاکی مگیر
 چاک اگر در سینه ریزی، ماهتاب آید برون
 گر به روی تو حریم خویش را در بسته‌اند
 سر به سنگ آستان زن، لعل ناب آید برون^۲
 آنچه پیش رو دارید. نگاهی است
 گذرا به سیره پیامبر اکرم ﷺ در شب
 زنده‌داری و مناجات و دعا.

قرآن و توصیه به نماز شب

قرآن کریم در دو بخش نماز شب
 را مورد سفارش قرار داده است:
 بخشی از آیات، مخصوص
 شخص پیامبر اکرم ﷺ است که
 خداوند نماز شب را بر آن حضرت در
 همان اوائل بعثت واجب فرموده و آثار
 ویژه آن را برای حضرت بیان کرده
 است، مانند:

۱. «يَا أَيُّهَا الْمُرْتَلُّ * قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا *
- * نَضْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا * أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلْ

الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»^۳ «ای جامه به خود
 پیچیده! شب را جز کمی، به پاخیز!
 نیمی از شب را یا کمی از آن کم کن یا بر
 نصف آن بیفزای و قرآن را با تأمل
 بخوان!»

ای مزمل خیز در آنای لیل
 بهر راز و ذکر همگام سهیل
 نیمه شبها با خدایت راز کن

خود رها از دست نفس و آرز کن
 آن گاه راز لزوم شب بیداری را
 این می‌داند که بتواند قرآن را تحمل
 کند و در برابر مشکلات فراوان مقاوم
 و استوار بار آید: «إِنَّا سَتَلْفِي عَلَيْكَ قَوْلًا
 قَلِيلًا * إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ
 قِيلًا * إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»^۴؛
 «[چرا که] ما به زودی سخنی سنگین را
 بر تو القاء می‌کنیم. مسلماً برنامه
 [عبادت] شبانه پا برجاست و با
 استقامت‌تر است و تو در روز تلاش
 مستمر و طولانی خواهی داشت.»

سبح (بر وزن مدح) در اصل به

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۷۲.

۲. اقبال لاهوری.

۳. مزمل / ۱-۴.

۴. مزمل / ۵-۸.

هر مقامی که در خور ستایش باشد، می شود؛ ولی مسلماً اینجا اشاره به مقام ممتاز و فوق العاده ای است که برای پیامبر ﷺ در سایه عبادت های شبانه و نیایش در دل سحر حاصل شده است. معروف در میان مفسران این است که این مقام، همان شفاعت کبرای پیامبر ﷺ است.^۳

۳. ﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا﴾^۴ «و در شبانگاه برای او سجده کن و مقدار طولانی از شب او را تسبیح گوی!»

و بخش دوم، آیاتی است که فضیلت تهجد و شب زنده داری و نماز شب را برای عموم بیان کرده است که در این زمینه نیز به نمونه هایی اشاره می شود:

۱. تمجید از شب زنده داران: در قرآن کریم می خوانیم: «تنها کسانی به آیات ما ایمان می آورند که هر وقت این آیات

معنای حرکت و رفت و آمد است و گاه به شنا کردن نیز اطلاق می گردد؛ چرا که حرکات مداومی دارد. گویی جامعه انسانی را به اقیانوس بیکرانی تشبیه می کند که گروه کثیری در آن در حال غرق شدن می باشند. امواج خروشان به هر سو حرکت می کند. کشتیهای سرگردان در آن پناهگاهی می جویند و پیامبر اسلام ﷺ تنها منجی غریق در این دریا و قرآن و اهل بیت علیهم السلام کشتی نجات این اقیانوس اند و این شناگر بزرگ و این منجی بشریت باید با عبادات و نماز شبها خود را برای این مأموریت و رسالت عظیم روزانه آماده سازد.^۱

۲. ﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا﴾^۲ «و [پاسی] از شب را [از خواب برخیز] و تهجد و نماز شب داشته باش! این یک وظیفه اضافی برای توست تا پروردگارت تو را به مقامی در خور ستایش برانگیزد.»

گر مقام محمودت در دل بود

با مناجات و دعا حاصل بود

«مقام محمود» چنان که از لفظش

پیدا است، معنی وسیعی دارد که شامل

۱. ر.ک: تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی،

ج ۲۵، ص ۱۷۷.

۲. اسراء/ ۷۹.

۳. تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۲۳۱.

۴. دهر/ ۲۶.

به آنها یادآوری شود، به سجده می‌افتند و تسبیح و حمد پروردگار شان را به جای می‌آورند و تکبیر نمی‌کنند: «تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ» * فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قَرَّةٍ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ^۱؛ «پهلوهایشان از بستر [در دل شب] دور می‌شود [و برپا خاسته رو به درگاه خدا می‌آورند و] پروردگار خود را با بیم و امید می‌خوانند و از آنچه به آنها روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند. هیچ کس نمی‌داند چه پادشاهای مهمی که مایه روشنی چشم [برای آنها] است، نهفته [و آماده شده است]. [این جزاء اعمالی است که انجام می‌دادند].»

رَحْمَةً رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ^۲؛ [آیا چنین کسی با ارزش است] یا کسی که در ساعات شب به عبادت مشغول است و در حال سجده و قیام از عذاب آخرت می‌ترسد و به رحمت پروردگارش امیدوار است؟ بگو: آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند، یکسان‌اند؟»

اینکه قرآن کریم بعد از مطرح ساختن مناجات شبانه، می‌فرماید: «آیا کسانی که عالم هستند با آن کسانی که عالم نیستند یکسان‌اند؟» از این تعبیر، روشن می‌شود که نماز شب نشانه علم واقعی است.

نماز شب در کلام حضرت ختمی

مرتب است ﷺ

الف. سفارش به نماز شب و تهجد

۱. پیامبر اکرم ﷺ در وصیتش به علی عليه السلام که هرگز نماز شب را ترک نمی‌کرد، فرمود: «أَوْصِيكَ فِي نَفْسِكَ بِخِصَالٍ فَأَحْفَظْهَا ثُمَّ قَالَ اللَّهُمَّ أَعِنِّي... وَعَلَيْكَ بِصَلْوَةِ اللَّيْلِ وَعَلَيْكَ بِصَلْوَةِ اللَّيْلِ وَعَلَيْكَ

۲. صفت پرهیزکاران: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ... كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ» * وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ^۳؛ «به یقین پرهیزکاران در باغهای بهشت و در میان چشمه‌ها قرار دارند... آنها کمی از شب را مسمی خوابیدند و در سحرگاهان استغفار می‌کردند.»

۳. نشانه علم واقعی: «أَمَّنْ هُوَ قَانِثٌ أُنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا

۱. سجده/ ۱۶-۱۷.

۲. ذاریات/ ۱۵ و ۱۷ و ۱۸.

۳. زمر/ ۹.

بهترین شما کسانی هستند که خوش گفتارند، گرسنگان را سیر می‌کنند و در شب آن هنگام که مردم در خواب‌اند؛ نماز می‌خوانند

شب عادت نیکوکاران قبل از شماس است و به راستی که نماز شب نزدیک کننده به خدا و باز دارنده از گناه است.»

ب. پاداش نماز شب

سخنان حضرت در این بخش بیش از آن است که در بخشی از یک مقاله بگنجد، اما به عنوان نمونه، به دو روایت اشاره می‌شود.

۱. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «نماز شب وسیله‌ای است برای خشنودی خدا و دوستی ملائکه. نماز شب سنت

بِصَلْوَةِ اللَّيْلِ؛^۱ تو را به اموری سفارش می‌کنم، همه را حفظ کن! سپس فرمود: خداوند! او را [بر انجام این سفارشات] یاری کن! تا آنجا که فرمود: بر تو باد به نماز شب! بر تو باد به نماز شب! بر تو باد به نماز شب!»

۲. در جای دیگر فرمود: «خَيْرُكُمْ مَنْ أَطَابَ الْكَلَامَ وَأَطَعَمَ الطَّعَامَ وَصَلَّى بِاللَّيْلِ وَالنَّاسُ نِيَامٌ»^۲ بهترین شما کسانی هستند که خوش گفتارند، گرسنگان را سیر می‌کنند و در شب آن هنگام که مردم در خواب‌اند؛ نماز می‌خوانند.»

۳. همچنین فرمود: «أَشْرَافُ أُمَّتِي حَمَلَةُ الْقُرْآنِ وَأَصْحَابُ اللَّيْلِ»^۳ اشراف و بزرگان امت من حاملان قرآن و شب زنده داران هستند.» و نیز فرمود: «مَا زَالَ جَبْرَائِيلُ يُوصِينِي بِقِيَامِ اللَّيْلِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّ خِيَارَ أُمَّتِي لَنْ يَنَامُوا»^۴ آن قدر جبرئیل درباره نماز شب به من سفارش کرد که گمان بردم نیکان امت من هرگز نخواهند خوابید.»

۴. و فرمود: «عَلَيْكُمْ بِقِيَامِ اللَّيْلِ فَإِنَّهُ دَأْبُ الصَّالِحِينَ قَبْلَكُمْ وَإِنَّ قِيَامَ اللَّيْلِ قُرْبَةٌ إِلَى اللَّهِ وَمَنْهَاةٌ عَنِ الْإِنْمِ»^۵ بر شما باد به برپا داشتن نماز شب! به درستی که نماز

۱. وسائل الشیعة، حرّ عاملی، دار احیاء التراث العربی، ج ۵، ص ۲۶۸.
۲. بحار الانوار، علامه مجلسی، دار احیاء التراث، ج ۸۴، ص ۱۴۲، ح ۱۴ و ص ۱۴۴، ح ۱۷.
۳. همان، ص ۱۳۸، ح ۶.
۴. همان، ص ۱۳۹، ح ۷.
۵. کنز العمال، متقی هندی، ح ۲۱۴۲۸.

و روش پیامبران و نور معرفت و ریشه ایمان می‌باشد. بدن را آرامش می‌دهد و شیطان را خشمگین می‌کند. سلاحی است علیه دشمنان و وسیله‌ای است برای اجابت دعا و قبول شدن اعمال. روزی انسان را توسعه می‌دهد و شفیع بین ملک الموت و نمازگزار می‌شود. در عالم قبر تا [روز] قیامت زائر نمازگزار خواهد بود. هنگامی که قیامت برپا شود، نماز شب بر سرش سایه می‌افکند، تاجی بر سر و لباسی بر بدنش می‌باشد و در قیامت نور پیش رویش و حائل بین او و آتش دوزخ خواهد بود. برای مؤمن حجت او نزد خدا و وسیله سنگینی میزان اعمال و حکم عبور بر صراط و کلید بهشت می‌باشد؛ زیرا نماز تکبیر و حمد و تسبیح و تمجید و تقدیس و تعظیم و قرائت و دعا... است.^۱

۲. همچنین آن حضرت فرمودند: «يَا عَلِيُّ ثَلَاثٌ فَرِحَاتٍ لِلْمُؤْمِنِ لَقَى الْإِخْوَانَ وَالْإِفْطَارَ مِنَ الصَّيَامِ وَالتَّهَجُّدَ مِنَ آخِرِ اللَّيْلِ؛^۲ ای علی! سه چیز مایه انبساط خاطر و خوشحالی مؤمن است: دیدار دوستان، افطار کردن از روزه، و عبادت و شب

زنده‌داری در پایان شب.»

تهجد و نماز شب در سیره پیامبر اکرم ﷺ

الف. قبل از بعثت

چون محیط مکه کفر اندود بود هم درون کعبه شرک آلود بود مصطفی بیرون شدی از آن مکان روسوی غارِ حرا در آن زمان بهر آن که روح را صافی کنند اربعمین‌ها گریه و زاری کنند غار «حِرا» نقطه عبادتگاه «امین قریش» بود. او شبها و روزهای پیش از بعثت و رسالت را در آنجا سپری می‌کرد و این نقطه دور از غوغای زمان و زمانه را به عنوان عبادتگاه خویش انتخاب کرده بود. تمام ماه رمضانها را در این نقطه می‌گذراند و در غیر این ماه نیز ایامی را در آنجا سپری می‌کرد و حتی همسر عزیزش می‌دانست هر گاه حضرت به خانه نیاید، به طور قطع در غار «حِرا» مشغول عبادت است و هر موقع کسانی را دنبال او می‌فرستاد، او را در آن نقطه در حال تفکر و عبادت

۱. همان، ج ۸۴، ص ۱۶۱، ح ۵۲.

۲. همان، ج ۸۷، ص ۱۴۲، ح ۱۳.

که جامعه انسانی آن روز را فرا گرفته بود، فکر می‌کرد.^۱

و سرانجام وحی نیز در همان غار حراء بر او نازل گشت و محل عبادت او نقطه آغاز رسالتش شد. آری، عبادتها و مناجاتهای شبانه، زمینه ساز رسالت و دریافت وحی گردید.

ب. در جبهه‌ها

پیامبر اکرم ﷺ نه تنها در دورانهای عادی و آرام، اهل مناجات و نماز شب بود، بلکه در سخت‌ترین لحظه‌ها و درگیریهایی نیز مناجات را ترک نمی‌کرد.

از علی بن ابی طالب رضی الله عنه نقل شده است که فرمود: «شبی که فردای آن واقعه بدر رخ داد، باران بارید و مادر زیر درخت و سپرهای خود پناه گرفتیم و رسول خدا ﷺ شب را بیتوته کرد و نماز می‌خواند و مردم را بر قتال دعوت می‌کرد و در میان ما تنها مقداد اسب سوار بود. در آن شب به هر کسی نگاه کردم، خفته بود، مگر رسول خدا ﷺ که در زیر درختی نماز می‌گزارد و

۱. ر. ک: فروغ ابدیت، جعفر سبحانی، نشر عمار، صص ۱۷۸-۱۷۹.

نماز شب سنت و روش پیامبران و نور معرفت و ریشه ایمان می‌باشد. بدن را آرامش می‌دهد و شیطان را خشمگین می‌کند. سلاحی است علیه دشمنان و وسیله‌ای است برای اجابت دعا و قبول شدن اعمال

پیدا می‌کردند و او پیش از آنکه به مقام نبوت برسد، در باب دو موضوع بیشتر فکر می‌کرد؛ فکری که برترین عبادتها بود:

۱. اوراق و صفحات کتاب هستی را بررسی می‌کرد و در سیمای هر موجودی نور خدا، قدرت خدا و اثر علم او را مشاهده می‌کرد.

۲. درباره وظیفه سنگینی که می‌دانست به عهده او قرار خواهد گرفت و همین طور انحطاط و فساد

گریه می‌کرد تا اینکه صبح شد.»

ابن کثیر می‌گوید: «شب جنگ بدر، شب جمعه و شب هفدهم ماه مبارک رمضان سال دوم هجرت بود و رسول خدا صلی الله علیه و آله آن شب را در کنار درختی نماز می‌گزارد و در سجده ذکر «یا حَسْبِي يَا قَيُّوْمُ» را می‌گفت و تکرار می‌کرد.»^۱

ج. در طول شبها

أم سلمه می‌گوید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله در نیمه شب همیشه این چهار دعا را می‌خواند و ناله می‌کرد: «اللَّهُمَّ لَا تُنَزِعْ صَالِحَ مَا أَعْطَيْتَنِي أَبَدًا، اللَّهُمَّ لَا تُشْمِتْ بِي عَدُوًّا وَلَا حَاسِدًا أَبَدًا، اللَّهُمَّ لَا تُزِدْنِي فِي سُوءِ اسْتَنْفَذْتَنِي، اللَّهُمَّ لَا تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي طَرْفَةَ عَيْنٍ أَبَدًا»^۲ خدایا! آنچه از امور صالحه به من داده‌ای، باز پس نگیر! بار خدایا! هیچ گاه دشمن مرا و آنهایی را که نسبت به من حسد می‌ورزند، شاد نکن! خدایا! از آن بدی که نجاتم داده‌ای، دوباره به آن برم نگردان! خدایا! یک چشم به هم زدن مرا به خودم وامگذار!»

گاه برخی از همسران پیامبر به آن حضرت اعتراض می‌کردند که چرا این

همه ناله و شب زنده‌داری می‌کنی و حال آنکه قرآن درباره شما فرموده: «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ»^۳ «تا خداوند گناهان گذشته و آینده‌ات را [که به تو نسبت می‌دادند] ببخشد.» یعنی که عذاب و عقاب نداری. حضرت می‌فرمود: مگر همه عبادتها و شب زنده‌داریها برای نجات از عذاب است، «أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا»^۴ آیا نباید من یک بنده شکرگزار باشم؟»

د. در شعبان و رمضان

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در طول سال تهجد و نماز شب داشت، ولی در ماه شعبان و ماه مبارک رمضان عبادتش اوج می‌گرفت. در دعای ماه مبارک شعبان می‌خوانیم: «شَعْبَانَ الَّذِي حَفَفْتُهُ مِنْكَ بِالرَّحْمَةِ وَالرِّضْوَانِ الَّذِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يذأبُ فِي صِيَامِهِ وَقِيَامِهِ فِي لَيْلَائِهِ وَأَيَّامِهِ»^۵ شعبانی که آن را با رحمت و

۱. البداية والنهاية، ابن کثیر، بیروت، دار احیاء

التراث العربی، ج ۳، ص ۳۲۶.

۲. تفسیر سوره نجم، دستغیب شیرازی، ص ۱۰۰.

۳. فتح/۲.

۴. کحل البصر، ص ۷۸.

۵. وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۹۲.

ای علی! سه چیز مایه
انبساط خاطر و خوشحالی
مؤمن است: دیدار
دوستان، افطار کردن از
روزه، و عبادت و شب
زنده‌داری در پایان شب

شب زنده‌داری محروم نشوند].»

حتی در شبهای بارندگی در حالی
که مسجد مدینه سقف نداشت، عبادت
دیگران را با رفتار خویش وامی‌داشت
که در همان گل و باران بیدار باشند و
نماز گزارند.^۲

علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:
«فَلَمْ يَزَلْ يَغْتَكِفُ فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ مِنْ
رَمَضَانَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللَّهُ»^۳ همیشه در دهه
آخر ماه مبارک رمضان در حال اعتکاف
بود تا آنکه از دنیا رفت.»

رضوان خود پوشانده‌ای؛ شعبانی که
شیوه رسول خدا صلی الله علیه و آله در آن این بود که
شب و روز آن را به قیام [به نماز] و
روزه سپری می‌کرد.»

امّا در ماه مبارک رمضان،
مخصوصاً در شبهای قدر، علی
الخصوص در دهه سوم ماه مبارک
رمضان کاملاً بستر خواب را جمع
می‌کرد و به عبادت می‌پرداخت.

حضرت علی علیه السلام در این باره فرموده
است: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ يَطْوِي فِرَاشَهُ وَيُسُدُّ
مِثْرَتَهُ فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ وَ
كَانَ يُوقِظُ أَهْلَهُ لَيْلَةَ ثَلَاثٍ وَعِشْرِينَ وَكَانَ يَرُؤُسُ
وَجُوهَ النَّبِيَّامِ بِالْمَاءِ فِي تِلْكَ اللَّيْلَةِ»^۱ رسول

خدا صلی الله علیه و آله [این چنین] بود که رخت
خواب خویش را جمع می‌کرد و
کمر بندش را در دهه آخر از ماه رمضان
محکم می‌بست و همیشه این گونه بود
که اهل و عیالش را در شب بیست و
سوم بیدار نگه می‌داشت و بر روی
خواب رفتگان در آن شب آب
می‌پاشید [تا از درک شب قدر و درک

۱. بحار الانوار، ج ۹۵، ص ۱۴۵.

۲. ر.ک: همان، ص ۱۰.

۳. همان، ج ۹۴، ص ۷، ح ۸.